

Станіслав Келембет



МСТИСЛАВ ІІ-ФЕДІР ГЛІБОВИЧ, ВЕЛИКИЙ КНЯЗЬ ЧЕРНІГІВСЬКИЙ

У статті досліджуються тексти зі згадками Мстислава Глібовича. Останні містяться у Галицькому літописі та літописах т. зв. «Новгородсько-Софійської групи». Головний зміст роботи – критика гіпотези М. Димника та О. В. Майорова про первісність і достовірність текстів новгородсько-софійських літописів під 6747 (1239) р.; за думкою згаданих дослідників, кілька фрагментів з цього тексту, в т. ч. зі згадкою Мстислава, у Галицькому літописі були штучно вставлені до опису чернігівських подій 1235 р. Автор же доводить зворотню послідовність запозичення – перенесення деяких епізодів з Галицького літопису, що відносяться до 1235 р., до опису монгольського нашествия на Чернігів 1239 р. Також робиться висновок, що Мстислав Глібович князював у Чернігові з 1235 по 1239 (1241?) рр. та, можливо, вдруге з 1246 р.

Ключові слова: Мстислав Глібович, Михайло Всеволодович, Чернігів, монгольське нашествя, Галицький літопис, літописи «Новгородсько-Софійської групи», пом'яники (синодики) князів Чернігівських.

Мстислав Глібович був сином Гліба – Пахомія Святославича, великого князя Чернігівського (1210/1212 – 1215/1220), очевидно, від шлюбу з Анастасією (разом із якою вони записані у церковних пом'яниках)¹. Ще у 1183 р. Гліб одружився на дочці Рюрика Ростиславича, великого князя Київського². Однак далеко не факт, що Рюриківна була його єдиною дружиною, оскільки одна дочка Гліба була видана заміж ще у 1194 р.³, а інша – лише у 1215 р.⁴. Після смерті батька Мстислав Глібович мав отримати якийсь уділ у Чернігівській землі, але який саме, залишається невідомим (до речі, невідомий нам і «до-чернігівський» уділ самого Гліба).

Щоправда, в історіографії існує версія, що Мстислав Глібович був однією особою з Мстиславом Рильським, убитим татарами у 1241 р.⁵. Чернігівський краєзнавець (відставний генерал і директор Чернігівської гімназії) М. Є. Марков ще на початку ХІХ ст. писав: «Є перекази, що при наближенні їх (монголів. – **С. К.**) Чернігівська Княгиня, Домнікія, уникаючи потрапити до їхніх рук, зі згаданого терема (т. зв. «Красного» – башти, прибудованої до Спаського собору. – **С. К.**) кинулась та вбилась; може бути не Чернігівська Княгиня, а дружина Рильського Князя, Мстислава Глібовича, який у цей час був у Чернігові, за відсутності Князя Михайла Всеволодовича, щоб обороняти його від татар». Утім, в іншому місці своєї роботи Марков уже пише, що Мстислав Глібович, який захищав Чернігів від монголів, був князем Брянським⁶. Мстислава Глібовича з Мстиславом Рильським ототожнювали також А. Ратшин⁷ та Д. І. Гловайський⁸, а ще на початку ХХ ст. в Чернігові, біля церкви св. Параскеви П'ятниці, показували «курган, у якому, за переказом, похована княгиня Домнікія, дружина князя Мстислава Глібовича Рильського»⁹. У наш час до цієї ж версії схиляється О. В. Майоров¹⁰.

Однак значно переконливішою ми вважаємо версію Р. В. Зотова, за якою Мстислав Рильський був сином Святослава-Бориса Ольговича – князя Рильського вже у 1185 р.: «За розрахунком часу, ми вважаємо, що Мстислав рильський, вбитий 1241 р., був сином Святослава-Бориса рильського, який народився у 1167 (потрібно 1166 – **С. К.**) році»¹¹. Звичайно, між 1185 та 1241 рр. пройшло дуже багато часу, але на

користь версії Зотова можна навести ще й такий аргумент, як антропонімічні дані. Зокрема, у 1228 р. згадується князь Олег Святославич (Рильський?) – напевне, саме син Святослава-Бориса Ольговича (не Ігоревича, як вважав Зотов)¹². А наприкінці XIII ст. згадуються Олег, князь Рильський і Воргольський, та його родич Святослав, князь Липовецький¹³. Як бачимо, їхні імена повторюють імена Святослава Ольговича Рильського та Олега Святославича, нащадками яких вони, скоріш за все, і були – з огляду на поширену традицію називати княжичів на честь предків чи найближчих родичів. А якщо так, то і Мстислав Рильський 1241 р. мав належати до цієї ж гілки Ольговичів.

Натомість Л. Войтович припускав, що Мстислав Глібович у 1212 – 1239 рр. нібито аж до самої смерті, був «сіверським» (треба думати, новгород-сіверським) князем¹⁴. При цьому дослідник проігнорував свідчення Любецького синодика, де Мстислав Глібович названий великим князем, а у Введенсько-Печерському пом'янику однозначно – великим князем Чернігівським. Якщо вже і дотримуватися принципу, що Новгород-Сіверський мав належати другому за старшинством Ольговичу після великого князя Чернігівського, то Мстислав міг отримати Новгород-Сіверський хіба що у 1223 р., змінивши там Михайла Всеволодовича. Але вказаний принцип є чисто теоретичним припущенням, фактично ж він не завжди виконувався навіть у XII ст.

Уперше Мстислав Глібович згадується в Галицькому літописі під час міжусобної війни 1235 р. (за хибною хронологією Іпатіївського списку – 6742/1234 р.). Війна розпочалася з того, що Михайло Чернігівський виступив проти Володимира Рюрикovichа Київського, і той звернувся по допомогу до свого союзника, Данила Галицького. Данило дійсно вирушив у похід, через що «Михаилъ же не стерпѣ отъиде отъ Києва. Даниль же поиде к Володимеру (Рюрикovichу. – **С. К.**), и поидоста к Чернѣгову, прииде к нима Мьстиславъ Глѣбовичъ; оттуду же поидоша плѣняща землю, и поимаша грады многы по Деснѣ, ту же взяша и Хороберь, и Сьсницю, и Сновескъ, и иные грады многы, и приидоша же опять к Чернѣгову. Сьтвориша же мирь с Володимеромъ и Даниломъ Мьстиславъ и чернѣговци: любо (люто) бѣ бой у Чернѣгова, оже и тарань на ны поставиша, меташа бо каменемъ полтора перестрѣла, а камень яко же можаху 4 мужи силнии подняти; оттуда с миромъ приидоша къ Киеву»¹⁵. Щоправда, М. Димник та недавно О. В. Майоров намагалися довести, нібито ця оповідь у протографі Галицького літопису відносилася не до усобиці 1235 р., а до монгольського походу на Чернігів 1239 р. (дане питання ми детально будемо розглядати трохи нижче).

Окрім Галицького літопису, про міжусобну війну південно-руських князів розповідає ще Новгородський І літопис, який повідомляє їхню правильну дату – 6743 (1235) р., а також додає деякі суттєві деталі. «Поиде князь Володимиръ Рюрикovichъ съ кыяны и Данило Романовичъ с галичаны на Михаила Всеволодича Черного къ Чернигову, а Изяславъ (Мстиславич, союзник Михайла. – **С. К.**) бѣжа в Половци; и много воева около Чернигова, и посадъ поже, а Михайло выступи ис Чернигова; и много пустошивъ около Чернигова, поиде опять; и Михайло створивъ прелестъ на Даниль и много би галичанъ и бещисла, Данило же едва уйде; а Володимиръ пришедъ опять, сѣде в Киевѣ. И не ту бы того до сыти зла, но приде Изяславъ с погаными Половци в силъ тяжцѣ и Михайло с черниговци подъ Киевѣ, и взяша Киевъ (...) а Михайло сѣде в Галичи, а Изяславъ в Киевѣ»¹⁶.

Участь Мстислава Глібовича у подіях 1235 р. в історіографії тлумачилася по-різному. Ще Д. І. Зубрицький, вважаючи, що слова Галицького літопису «к нима» (виділені нами курсивом) відносяться до Данила Галицького й Володимира Рюрикovichа, дійшов висновку, що Данило «посадив у Чернігові на княжіння союзника свого, а двоюрідного брата його Мстислава Глібовича». Так само вважав і М. С. Грушевський: «Про кінець сеї чернігівської кампанії Галицька літопись промовчує; комбінуючи її оповідання з звістками Новгородської, виходить, що Михайло вийшов із Чернигова, не витримавши тяжкої облоги; тоді Чернигівці піддали ся і Данило посадив тут Мстислава Глібовича, стрічного брата Михайлового, що прилучив ся до нього в сім поході – мабуть власне з пляном здобути при тім чернігівський стіл»¹⁷. У наш час такої ж версії дотримуються М. Ф. Котляр¹⁸ та А. А. Горський¹⁹.

Досить оригінальне тлумачення чернігівських подій 1235 р. запропонував Д. Г. Хрустальов. «На шляху до переможних союзників (Володимира й Данила. – **С. К.**) «приде» один із чернігівських князів Мстислав Глібович. Судячи з усього, він намагався виступити в ролі незалежного примирителя, який представляв нібито інтереси власне чернігівців, а не князя Михайла, який покинув столицю з основними силами. Мстиславу вдалося відмовити Володимира й Данила від захоплення Чернігова. Вони пішли в пошуках Михайла далі (...). Однак невдовзі з'ясувалося, що Мстислав, який діяв у змові з Михайлом, хитрував, спрямовуючи союзників за хибним шляхом. Чернігівський план передбачав, що без генеральної битви київські та галицькі війська мають виснажитися в дрібних сутичках і облогах незначних фортець. Крім того, Михайло через Мстислава намагався розколоти коаліцію, що йому протистояла, підкупити галицьких бояр і радників Данила, схиливши їх до сепаратної угоди. Схоже, що й ця, за виразом літописця, «прелесть» Ольговичів якоюсь мірою їм вдалася. Усвідомивши провокаційні дії Мстислава, Володимир і Данило повернулися до Чернігова (...). Вірогідно, за допомогою хитрості та обманих переговорів чернігівському князю вдалося або розколоти коаліцію князів, або розвести за часом маршрути руху союзних військ і напасти окремо на Данила»²⁰.

Ми вважаємо, що обидві наведені версії є досить штучними, «відірваними» від свідчень джерел. Виходить, що Мстислав Глібович або зрадив Михайла Всеволодовича (але чому він у такому разі тут же фігурує разом із чернігівцями, які відразу після повернення Михайла пішли з ним у похід на Київ?), або ж виступав виконавцем якогось гаданого плану князя Чернігівського, занадто вже хитромудрого й лицемірного. Значно простішим і логічнішим є хід думок С. О. Павленка: Мстислав Глібович прибув на допомогу Чернігову, мабуть, в якості представника Михайла Всеволодовича (який покинув місто). Інакше кажучи, слова Галицького літопису «к нима» слід відносити не до Володимира й Данила, а до чернігівців (подібна стилістична неясність взагалі є характерною для вказаного джерела). І лише після того, як Михайло у тому ж році посів княжий стіл у далекому Галичі, він віддав Чернігів, у якості свого васала, Мстиславу Глібовичу²¹. Зазначимо, що подібна «ротація» була для Ольговичів цілком традиційною: до того вже не раз голова їхнього роду, здобувши більш значне князіння (Київ), віддавав Чернігів наступному за старшинством родичу. Крім того, Михайло Всеволодович мав причини віддячити Мстиславу Глібовичу і за його особисті заслуги – адже саме Мстислав відстояв Чернігів від потужної киево-галицької коаліції.

Комбінуючи цитовані оповідання Галицького та Новгородського літописів, події 1235 р. слід реконструювати наступним чином. Довідавшись про похід Данила Галицького, Михайло Всеволодович зняв облогу Києва та повернувся до Чернігова. Слідом за ним туди ж пішли Данило й Володимир Рюрикович, які спустошили околиці Чернігова та спалили його посад. Тоді Михайло залишив свою столицю, куди прибув Мстислав Глібович. Києво-галицькі війська також відійшли від Чернігова, зайнявшись пустошенням Подесення – взяли Хоробор, Сосницю, Сновськ і т. д. («много спустошивъ около Чернигова»), а потім повернулися до облоги («поиде опять»), під час якої застосували тарани та камнемети. Врешті-решт, Володимир і Данило уклали з Мстиславом та чернігівцями «локальний» мир. Сам же Михайло, якщо якимось і фігурував у цій угоді, то відразу її й порушив – шляхом обману («створивъ прелестъ на Данилъ») перебив багато галичан. Повернувшись до Чернігова, він «с черниговци» знову пішов на Київ, об'єднавшись з Ізяславом та половцями. Данило й Володимир зазнали тяжкої поразки, внаслідок чого втратили свої володіння: Михайло посів княжий стіл у Галичі, а Ізяслав – у Києві.

Чернігів же Михайло Всеволодович, дотримуючись родової традиції Ольговичів, а також у подяку за успішну оборону міста, напевне, віддав Мстиславу Глібовичу. Щодо самого факту правління останнього в Чернігові, то після публікації Введенсько-Печерського пом'яника жодних сумнівів у цьому (Л. Войтович, Д. Г. Хрустальов) залишатися не може – там прямо записано «Вели(к): Кн(з): Феодора Мстислава Глѣбовича Черниговского»²².

* * *

Вдруге і востанне літописи згадують Мстислава Глібовича, описуючи нашествя на Чернігів монголів, які здобули місто 18 жовтня 1239 р.²³. У Галицькому літописі про це говорить так: «В то же время посла (Батий. – **С. К.**) на Черньговь: обступиша градъ въ силъ тяжцѣ; слышавъ же Мьстиславъ Глѣбовичъ нападеніе иноплемєньныхъ на градъ, прійде на нѣ съ своїми вои; бившимъся имъ, побѣжень бысть Мьстиславъ и множество отъ вой его избієно бысть, и градъ взяша и запалиша и огнемъ, епископа оставиша жива и ведоша и въ Глуховъ. Меньгуканови же пришедшо съглядати града Києва, ставшо же ему на оной странѣ Днѣпра у градъка Пѣсочнаго, видѣвъ градъ удивися красотѣ его и величеству его: присла послы своя къ Михаилу и къ гражаномъ, хотя и прельстити; и не послушаша его»²⁴.

Натомість, у літописах т. зв. «новгородсько-софійської групи» розповідь про вказані події є дещо ширшою. «Иную же рать посла на Черниговъ. Пришедше же послании, оступиша град Чернигов в силъ тяжцѣ. Слыша же Мьстиславъ Глѣбовичъ нападение иноплемєньных на град и прииде на ня съ своїми вои. Бившеся имъ *крѣпко, лютъ бо бѣ бой у Чернигова, оже и тараны на нѣ поставиша, и меташа на нѣ каменемъ полтора перестрѣла, а камень же, яко же можааху 4 мужи силнии подъяти. И побѣжень бысть Мьстиславъ, множество от вой его избьєно бысть. И градъ взяша, и запалиша огнемъ, а епископа оставиша жива и ведоша и въ Глуховъ. А оттолъ приидоша къ Киеву с миромъ и смирившася съ Мьстиславомъ (Мьстиславъ) и Володимеромъ, и съ Данилом. В лѣто 6748 (1240). Меньгу канови же пришедъшу, съглядавъ града Києва, и ставшу ему на оной странѣ рѣкы Днѣпра у градка Песочнаго, и видѣвъ град, и удивися красотѣ его и величеству его, и присла послы своя къ Михаилу и къ горожаном, хотя и прельстити, и не послушааше его»²⁵.*

Виділені нами курсивом фрагменти тексту, як бачимо, в Галицькому літопису є відсутніми, але там вони читаються в іншому місці – при описі походу на Чернігів Володимира Київського та Данила Галицького у 1235 р. (фрагмент 2 – у дещо іншому вигляді). До яких же саме подій відносилися дані фрагменти у первісному тексті-протографі? Щодо цього питання в історіографії існують різні версії, які ми вважаємо за необхідне детально і поетапно проаналізувати (хоча це й займе більшу частину об'єму статті).

С. К. Черепанов з даного приводу писав: «Без сумніву, укладач «галицької частини» Іл (Іпатівського списку Галицького літопису. – **С. К.**) розірвав цілий текст опису походу татаро-монголів та бою біля Чернігова, а потім вмістив його уривки в різних частинах свого зведення. Про це свідчить «інеродність» оповідання про чернігівський бій у контексті повідомлення 6742 р.». Разом із тим дослідник вважав, що фрагмент 2 – про мир монголів з руськими князями під Києвом – потрапив до новгородських літописів через непорозуміння: у первісній оповіді про монгольське нашествя «не могло бути незрозумілого та неправдоподібного оповідання про примирення татар з Данилом, Володимиром (до речі, вже не київським князем) і Мстиславом, оскільки епізод примирення відноситься до іншого оповідання – про війну Данила й Володимира з Мстиславом Чернігівським, тобто до того, що ми читаємо зараз у Іл під 6742 р.»²⁶. Подібним чином розмірковував і Дж. Феннел: «Цей фінал (мирна угода. – **С. К.**), який також завершує опис облоги Чернігова у 1235 р. Іпат., представляється вміщеним тут помилково: важко зрозуміти, що князі Чернігова, Смоленська (Володимир Рюрикович. – **С. К.**) й Галича робили в Києві наприкінці 1239 р.»²⁷. З такою точкою зору ми цілком згодні, але щодо версії про перенесення епізоду «чернігівського бою» (фрагмент 1) у Галицькому літописі з подій 1239 р. на події 1235 р. – ні. Головним чином тому, що жодного смислу в такому перенесенні для автора Галицького літопису не було – адже даний епізод значно «ефектніше» читався б саме при описі монгольської облоги, а не міжусобної війни руських князів.

Головним аргументом прихильників версії про штучне перенесення «чернігівського бою» з подій 1239 р. на 1235 р. є те, що застосування камнеточної техніки для Давньої Русі є нехарактерним і не підтверджується джерелами²⁸. М. Димник

з цього приводу писав, що «за першу половину XIII ст. можна знайти всього три літописних згадки про застосування камнеметних машин чи подібних пристроїв, причому в кожному випадку вони були використані іноземними арміями»²⁹. О. М. Майоров зазначив, що насправді це не зовсім так, але використання таких знарядь руськими військами також визнав неможливим. «Зазначимо, що твердження, нібито камнеметні машини, призначені для облоги міст, на Русі ніколи не застосовувались, не зовсім вірно й вимагає уточнення. Не потрібно далеко заглиблюватися у джерела, щоб знайти приклади протилежного. Всього за кілька років до татарського нашествия Іл фіксує випадок використання «пороків» під час внутрішнього конфлікту. Літом 1233 р. війська угорського королевича Андрія, який князував у Галичі, підійшли до волинського міста Перемишля, але були зупинені та розбиті; вимушені спішно відступати, нападники кинули частину свого бойового спорядження, у т. ч., як говорить літопис, «порокы пометаша».

Це не єдина згадка про бойове застосування «пороків» на Русі. За свідченням Н4л (під 1065 р.), полоцький князь Всеслав «быль оу Пьскова ратью и перси (передова частина міських укріплень) билъ порокы». Кілька подібних звісток наводить В. М. Татіщев (...) Утім, більшість наведених звісток запозичені з пізніх джерел, і тому їхнє походження та достовірність можуть викликати сумніви. Що ж стосується звістки Іл про невдалу спробу використання «пороків» під Перемишлем, то вона могла мати відношення не стільки до руського війська, скільки до угорської дружини королевича, який князував у Галичі.

На початку XIII ст. металеві машини типу тягових требуше з'явилися у Східній Прибалтиці разом з хрестоносцями Тевтонського та Лівонського орденів. У сусідніх руських князівств таких машин не було, але вони намагалися перейняти їх у німців, утім, без особливого успіху. У Хроніці Лівонії Генріха Латвійського читаємо наступне повідомлення, що відноситься до 1206 р.: «Про облогу замку Гольм королем Вольдемаром Полоцьким (...) Зробили русини й невелику металеву машину, за зразком тевтонських, але, не знаючи, як метати каміння, вони поранили багато своїх, попадаючи в тил».

У підсумку можна дійти висновку, що в домонгольські часи на Русі хоча й знали про існування камнеметних засобів, що застосовувалися при штурмі чи обороні міст, однак широкого та регулярного застосування подібна техніка не мала (...) Тому не дивно, що, описуючи штурм татарями Чернігова, літописець говорить про задіяні при цьому камнеметні машини як про щось цілком небувале і навіть невірогідне. З непідробленим подивом він зазначає, що камені, випущені такими машинами, не могли підняти четверо дужих чоловіків, і ці велетенські камені летіли на відстань, яка в півтора раза перевищувала дальність польоту стріли, випущеної зі звичайного лука.

Неординарність того, що відбувалося, підкреслюється використанням нехарактерного для подібних випадків терміну «тараны» замість звичного й більш доречного в даному контексті «порокы» («пракы»), що постійно використовувався в літописах та інших пам'ятках при передачі свідчень про камнеметні машини. Але якщо термін «порокы» міг означати як наступальну, так і оборонну зброю, що використовувалась в облоговій справі, то термін «тараны» (які б пристрої не малися на увазі при цьому) вказує на застосування чисто наступальних засобів, непридатних для цілей оборони.

Використання при облозі Чернігова потужних камнеметних знарядь, що зруйнували міські укріплення і тим визначили долю міста – найважливіший аргумент при вирішенні питання, до дій яких військ, руських чи татарських, слід його віднести. Подібна тактика, мало відома на Русі, широко та з великим успіхом застосовувалася монголо-татарами, камнеметні машини були їхньою головною зброєю при здобутті руських міст, протистояти якій просто не було засобів (...)

Звідси цілком зрозуміле те приголомшливе враження, яке надпотужні татарські камнемети справили на захисників Чернігова. Цілком очевидно також, що подібної зброї не могли мати у розпорядженні руські князі, які облягали Чернігів у 1235 р.»³⁰.

Однак ми з таким висновком погодитися не можемо. Очевидно, камнеметні

машини у домонгольській Русі широкого розповсюдження дійсно не мали. Але слід пам'ятати, що одним з учасників облоги Чернігова у 1235 р. був Данило Галицький, який з самого дитинства мав найтісніші контакти з Угорщиною. Угорські ж війська такі машини використовували, причому навіть на Русі (1233 р.). А вже у наступному десятиріччі є згадка про застосування камнететів і самим Данилом: у 1243 р. він з братом Васильком «повелѣста престроити пращи, иные сосуды на взятіе града, и пойдоста на градъ Люблинь (...) Мечущим же пращамъ и стреламъ (...)»; а у 1259 г., говорячи про укріплення Холма, літописець згадує про «утверженіе города крѣпко пороки и самострѣлы»³¹. Тому нічого дивного в тому, що у 1235 р. галицькі війська встановили під стінами Чернігова камнетети, ми не бачимо.

Щодо фрагменту 2 – про мир татар з руськими князями під Києвом у 1239 р., – О. В. Майоров пише: «Насправді «незрозумілим і неправдоподібним» звістка про примирення виглядає саме у контексті оповідання «про війну Данила і Володимира з Мстиславом Чернігівським», оскільки війни з таким співвідношенням сил взагалі не було. Згідно з Іл, Мстислав, Володимир і Данило з самого початку й до кінця були союзниками та в примиренні між собою потреби не мали. А, за свідченнями Н1л (Новгородського першого літопису. – **С. К.**), Мстислав Глібович взагалі не брав участі в поході 1235 р., Володимиру й Данилу протистояв тоді Михайло Всеволодович, який успішно оборонявся в Чернігові.

Напевне, найбільш штучно виглядає повідомлення, що читається в Іл під 6742 р., про участь у поході на Чернігів одного з чернігівських князів Мстислава Глібовича. У жодному іншому джерелі, що зберегли відомості про міжусобну війну 1234 – 1235 рр., взагалі немає згадки про цього князя, який нібито брав участь у розоренні рідної землі: у похід на Чернігів ідуть лише Володимир і Данило, а протистоїть їм Михайло Всеволодович, який займав тоді чернігівський стіл.

Але якщо навіть припустити, що участь у поході Мстислава Глібовича все ж мала місце й саме у якості союзника київського та галицького князів, то навіщо останнім знадобилось укладати з ним мир наприкінці походу, коли з самого його початку всі вони воювали на одному боці. До того ж, неможливо зрозуміти, яким чином згаданий мир з Володимиром і Данилом укладають «Мстиславъ и Черниговъчы», якщо чернігівським князем, який очолив оборону міста, був тоді Михайло, а Мстислав знаходився серед нападників.

Досить непереконлива спроба М. С. Грушевського витлумачити повідомлення ГВл в тому смислі, що Мстислав Глібович міг бути посадженим на чернігівському столі своїми союзниками після того, як місто впало, а Михайло Всеволодович утік. Подібна «комбінація» повідомлень різних джерел, що містять по суті справи альтернативні версії події, недавно була знову здійснена А. А. Горським³². Але як бути в даному випадку зі свідченнями Н1л, з яких видно, що захисники Чернігова і не думали про капітуляцію, а місто так і не було здобуте? Твердження ж про передачу чернігівського стола Мстиславу і зовсім суперечить подальшим свідченням джерела, яке повідомляє, що ледве лише встиг Володимир Рюрикович повернутися з-під Чернігова до свого Києва, як «приде» разом з Ізяславом і половцями «Михайло с черниговцы подъ Кыевъ и взяша Кыевъ». Виходить, що весь цей час Михайло був і залишався чернігівським князем, і говорити про заміну його кимось іншим аж ніяк не доводиться»³³.

З цими аргументами О. В. Майорова ми також погодитися не можемо. Твердження про те, що під час походу на Чернігівщину Мстислав Глібович був союзником Володимира та Данила, ґрунтується лише на вказівці, що він «прійде к нима». Але цю вказівку, як говорилося вище, потрібно відносити не до князів-нападників, а до чернігівців (врахуємо ще й певну стилістичну «двозначність», яка досить часто властива Галицькому літопису). Насправді свідчення Галицького літопису про оборону Чернігова Мстиславом жодним чином не суперечить даним Новгородського І літопису. Останній повідомляє, що після того, як киево-галицькі війська розорили околиці Чернігова та спалили його посад, «Михайло выступи ис Чернигова»;

саме тоді, за Галицьким літописом, «к нима» (чернігівцям) і прийшов на допомогу Мстислав Глібович. Князем же Чернігівським під час облоги Мстислав справді зовсім не був, ставши таким лише через кілька місяців, після утвердження Михайла Всеволодовича в Галичі.

Далі О. В. Майоров продовжує: «М. Димник, автор спеціального дослідження, присвяченого аналізу літописних повідомлень про облогу Чернігова у 1235 р., переконливо показує, що в передачі Іл порушено логічну послідовність викладення, яка, навпаки, чітко видна в альтернативному варіанті новгородських літописів³⁴. Дійсно, якщо дотримуватися оповіді Іл, то виходить, що укладення миру між воюючими сторонами випереджало «лютий бій» у стін Чернігова з використанням таранів. Але навіть у такому разі знадобилося воювати далі й чим закінчився «лютий бій» під Черніговом, залишається неясним.

За нашою (Майорова. – С. К.) думкою, повідомлення про мир у оповіді Іл під 6742 р. є невдалою вставкою, що зламає правильний порядок викладення. Всупереч твердженням Дж. Феннела, це повідомлення не завершує опис чернігівського походу, а неадекватно розриває його: адже виходить, що вирішальний штурм Чернігова відбувся якраз після того, як ворогуючі сторони примирились.

М. Димник мав всі підстави стверджувати, що ніякого миру в 1235 р. взагалі укладено не було³⁵. Війна продовжувалась, і після провалу чернігівського походу військові дії перемістилися в межі Київської землі. По п'ятах відступаючих військ галицького та київського князів ішли війська чернігівського князя Михайла Всеволодовича, а з півдня до Києва «в силе тяжце» підоспів його союзник Ізяслав Мстиславич, який зібрав половців. У підсумку Володимир Рюрикович та Данило Романович зазнали нищівної поразки, що коштувала їм обом їхніх князівських столів: Володимир – київського, а Данилу – галицького»³⁶.

На ці аргументи можна заперечити, що стилістика фрази Галицького літопису – «любо (люто) бѣ бой у Чернѣгова», – цілком допускає її, так би мовити, «пояснювальний» характер – трохи «заднім числом» стосовно подій, що безпосередньо випереджали укладення миру. Війна після цього, дійсно, продовжилася далі. Але варто наголосити, що Галицький літопис прямо говорить про укладення миру *лише* Мстиславом та чернігівцями. Перебуваючи в тяжкій облозі, вони могли зробити це і без відома Михайла Всеволодовича, який перед тим покинув місто. Але, навіть якщо Михайло і фігурував у мирній угоді, він відразу її й порушив: на це практично прямо вказують слова Новгородського літопису, що князь Чернігівський «створивъ прелестъ (обман. – С. К.) на Данилѣ и много би галичанѣ и бецисла, Данило же едва уйде».

О. В. Майоров продовжує: «Напроти, повідомлення про укладення миру гармонічно вписується у контекст розповіді про монголо-татарське нашествя 1239 р., не порушуючи, а скоріше, логічно завершуючи її композицію. Незважаючи на багато деталей і окремих епізодів, оповідь про татарське «пленение» Чернігівської землі не містить внутрішніх протиріч і не спростовується свідченнями інших джерел (на відміну від плутаного та суперечливого оповідання ГВл про похід 1235 р.). Перед нами детальна та цілісна оповідь, що походить, скоріш за все, від безпосереднього очевидця, всі складові частини якої чітко узгоджуються одна з одною та поєднані загальною лінією сюжетного розвитку». Далі Майоров пропонує власну реконструкцію змісту угоди монголів з руськими князями – нібито вони віддали Київ Володимирі Рюриковичу Смоленському, а після його смерті – Данилу Галицькому³⁷. М. Димник, який теж приймає достовірність такої угоди, вважає, що за її умовами Данило Галицький отримав гарантії від нападу монголів на його володіння, щоправда, так і не виконані³⁸.

Даний пункт – про начебто реальність миру монголів із руськими князями у 1239 р., – безперечно, є найслабшою ланкою в аргументації М. Димника та О. В. Майорова, з якою ми рішуче не згодні. Монголи на Русі були виключно завойовниками, які могли вимагати лише одного – повної і безумовної покори (загальноновизнаний факт). Піти на таке приниження руські князі в той час, гадаємо, навряд чи могли; та й літописна фраза «приидоша къ Киеву с миромъ и смирившася» вказує, здається, на

більш-менш рівноправну угоду сторін. Миритися з Мстиславом Глібовичем, війська якого щойно були розгромлені під Черніговом, монголам було зовсім ні до чого. Якщо ж припустити, що Данило Галицький таки погодився на всі умови монголів, тобто визнав їхню владу, то навіщо їм було через рік, з величезними зусиллями, брати Київ, де тоді сидів уже намісник Данила, а потім розоряти Волинь та Галичину?

Та головна причина, через яку ми не можемо погодитися з версією М. Димника та О. В. Майорова, – це особи князів, з якими начебто монголи уклали мир під Києвом. Можна припустити, що Мстислав Глібович, розгромлений під Черніговом, міг прибути до свого старшого родича та сюзерена – Михайла Всеволодовича, великого князя Київського. Але яким чином у Києві, або принаймі десь поблизу міста, наприкінці 1239 р. могли опинитися вороги Михайла – Володимир Рюрикович, тоді князь Смоленський (!), та Данило Галицький? Щодо Мстислава Глібовича, то довелося б визнати, що він зрадив Михайла Всеволодовича, який ще шанси відбитися від монголів, та перейшов на бік його ворогів, разом із якими й помирився з монголами під Києвом. З викладення подій у літописах «новгородсько-софійської групи» виходить, що після цього миру монголи відступили, але незабаром знову з'явилися навпроти Києва, намагаючись «прельстити» Михайла та киян (вдруге?). Все це виглядає, м'яко кажучи, не зовсім логічно.

Якщо ж до всього сказаного додати, що у повідомленні про «мир з монголами» фігурують саме ті князі (Володимир і Данило), які у 1235 р. облягали Чернігів, а потім (за Галицьким літописом) помирилися з Мстиславом та чернігівцями, то висновок є цілком очевидним. Слідом за С. К. Черепановим та Дж. Феннелом слід визнати, що даний фрагмент у новгородсько-софійських літописах вставлено після здобуття монголами Чернігова помилково, а насправді він відноситься до подій 1235 р. Щоправда, автору такої «комбінації» довелося дещо «відредагувати» текст свого джерела: замість «Сътвориша же миръ с Володимеромъ и Даниломъ Мъстиславъ и чернѣговци (...) оттуда с миромъ прійдоша къ Києву» (так у Галицькому літописі) вийшло «А оттолъ приидоша къ Киеву с миромъ и смирившася съ Мъстиславомъ (Мъстиславъ) и Володимеромъ, и съ Даниломъ». Як бачимо, укладач протографу «новгородсько-софійської групи», по-перше, поміняв фрази першоджерела місцями, а по-друге, замінив «Мъстиславъ и чернѣговци» на «съ Мъстиславомъ», вмістивши змінений фрагмент не після, а перед іменами Володимира й Данила (причому в одному зі списків збереглося первісне «Мъстиславъ»).

Ще одним аргументом версії М. Димника та О. В. Майорова є наступний. «Ще однією досить важливою обставиною, що вказує на відповідність описуваного походу на Чернігів реаліям монголо-татарського нашествия, є наведений у літопису перелік захоплених міст, точніше кажучи, послідовність, у якій ці міста перераховані. Вказані свідчення містяться лише в Іл, де говориться, що від Чернігова вороги «поидоша, пленячи землю, поимаша грады многы по Десне. Тоу же взяша и Хороборъ, и Сосницю, и Сновескъ, иныи грады многии, и придоша же опять Черниговоу» (...)

Таким чином, усі згадані літописом міста розташовувалися на схід або північний схід від Чернігова: Сновськ – приблизно у 30 км, Хоробор і Сосниця – у 85-100 км (якщо рахувати за течією Десни). Як правильно зазначив М. Димник, послідовність, у якій названі ці міста в літописі, вірогідно, відбиває черговість їхнього захоплення. «Знаменно, що міста Хоробор та Сосниця, розташовані східніше Сновська, були захоплені раніше за нього. Це має означати, – робить висновок дослідник, – що нападники прийшли зі сходу»³⁹.

Якщо, тим не менше, вказані міста були зруйновані князями Володимиром і Данилом, як стверджується в Іл, «дивно, що він не називає жодного міста західніше Чернігова, що лежав на шляху князів та їхніх армій і не захопленого ними»⁴⁰. В альтернативному варіанті опису чернігівської кампанії, представленому в Н1л, говориться, що нападники обмежились лише розоренням найближчих околиць Чернігова: «...много воева около Чернигова, и посадъ пожже... много пустошивъ около Чернигова». Ці свідчення, як і все повідомлення Н1л, слід вважати більш достовірним»⁴¹.

На це можна заперечити, що послідовність переліку чернігівських міст у Галицькому літописі зовсім не обов'язково має відповідати послідовності їх здобуття. Києво-галицькі війська розпочали спустошення Подесення, відійшовши від Чернігова, і повернулися туди зі східного боку: «*оттуда* же пойдоша плѣняща землю (...), и иные грады многы, и прійдоша же *опять* к Черньгову». Це цілком відповідає свідченню Новгородського літопису: «много пустошивъ около Чернигова, поиде *опять*». Проте, що Володимир та Данило у 1235 р. не обмежились «лише розоренням найближчих околиць Чернігова», Галицький літопис прямо вказує і дещо нижче, причому це свідчення вже ніяк не можна «перенести» на події 1239 р.: «Даниль бо и вои его бѣ иструдилися, поплѣнила бо бѣ *вси Черньговскіе страны*, воеваль бо бѣ отъ Крещенія до Вознесенія, сътвори мирь, *въротися къ Києву*»⁴². Стосовно ж того, що літопис «не називає жодного міста західніше Чернігова, що лежав на шляху князів та їхніх армій» – це можна пояснити як тим, що киево-галицькі війська *стрімко* йшли від Дніпра до Чернігова, не зупиняючись для штурму незначних міст, так і тим, що ці міста малися на увазі під словами «и иные грады многы».

У підсумку О. В. Майоров говорить: «Таким чином, ми повинні констатувати цілком очевидний факт: текст, що читається в Іл під 6742 р., насправді відноситься до подій татарського нашестя і повинен бути вміщеним (як це зроблено в С1л – НК2 – Н4л) під 6747 р. у зв'язку з повідомленням про похід військ Батия.

Первісний текст опису нашестя монголо-татар на Чернігівську землю в ГВл виявився розірваним на частини. Якщо з'єднати ці штучно розрізнені фрагменти, вийде цілісна послідовна оповідь, що майже дослівно співпадає з текстом новгородських літописів (...) Пізнішими переписувачами був опущений невеликий фрагмент, що читається зараз лише в Іл і розповідає про початкову стадію походу (здобуття Хоробора і т. д. – **С. К.**) (...) Вирваний з первісного контексту та пристосований до інших цілей, він виглядає в ГВл як зайва та малозрозуміла подробиця (...) Повернутий до свого первісного контексту, фрагмент, що нами розглядається, набуває втраченого смислу: від кордонів Чернігівської землі татари рухались на захід вздовж західного берегу Сейму, а потім Десни, по черзі захоплюючи розташовані там міста, і лише після цього досягли самого Чернігова»⁴³. Але насправді монгольські війська, як це добре видно з усіх літописів, прийшли під Чернігів з півдня, а саме, після здобуття Переяслава.

За версією О. В. Майорова (та М. Димника), укладач Галицько-Волинського літопису, маючи в своєму розпорядженні первісну повість про нашестя Батия, мав зробити наступне: більшу її частину правильно навів на своєму місці, але три фрагменти – про здобуття Хоробора і т. д., камнеметні машини під Черніговом та мир з Мстиславом, Володимиром і Данилом, – чомусь вирішив перенести на п'ять років раніше, «врізавши» їх до опису киево-галицького походу на Чернігів 1235 р. Причому очолювали цей похід, дивним чином, саме ті князі – Володимир Київський та Данило Галицький, – які, за версією літописів «новгородсько-софійської групи», начебто наприкінці 1239 р. помирилися, ще не воювавши, з монголами під Києвом, де тоді сидів Михайло Всеволодович! Усе це виглядає майже фантастично. Майоров же з даного приводу запропонував наступне пояснення: «Цей текст (Софійського І літопису, а також «реконструйований» нібито первісний текст Галицького літопису. – **С. К.**), таким чином, відповідає розміру тексту, який міг вміститися на одному аркуші гаданого спільного оригіналу Іпатіївського та Хлебніковського списків ГВл.

Якщо порядок аркушів у ньому дійсно був порушений, то переписувачі могли переплутати та перемішати подібні тексти про облогу Чернігова руськими князями у середині 1230-х рр. і татарами у 1239 р., оскільки в них фігурують імена одних і тих самих князів. В результаті частина опису штурму Чернігова татарами (повідомлення про використання «таранів» та примирення з руськими князями) виявилась вміщеною у статті про похід на Чернігів під час усобиці руських князів.

Такий плутанині сприяла відсутність порічної сітки в спільному оригіналі Іпатіївського та Хлебніковського списків, а також та обставина, що в оповіданні про здобуття Чернігова й примирення з князями у 1239 р. немає прямої згадки про татар.

Вирване з контексту і, зокрема, відокремлене від попереднього повідомлення про здобуття татарами Переяслава, це оповідання зовні справляє враження опису звичайної внутрішньої усобиці князів, що завершилася їхнім взаємним примиренням».

«Втім, строго кажучи, оповідання про здобуття Чернігова татарами й примирення з ними руських князів не просто було переміщене з одного місця літопису в інше, як могло відбутися внаслідок механічного переміщення аркушів літопису. В результаті переміщення це оповідання виявилось розділеним на кілька фрагментів, частина яких потрапила до статті 6742 р. (облога Чернігова руськими князями у 1235 р.), а інша частина – до статті 6745 р. (здобуття Чернігова татарами у 1239 р.). Отже, мова має йти про дворазове використання одного й того ж тексту при описі схожих за найважливішими деталями подій (імена дійових осіб, назви географічних об'єктів), що відносяться, однак, до різного часу й між собою не пов'язані»⁴⁴.

Інакше кажучи, знов-таки виходить, що укладач Галицького літопису, маючи перед очима відірваний аркуш протографу з текстом Повісті про нашестя Батия (обсягом всього лише близько 14 друкованих рядків одного стовпчика, тобто десь семи «справжніх» друкованих рядків), розірвав його на найдрібніші фрагменти, три з яких свідомо відніс до подій 1235 р. – адже випадково опинитися *саме* на цьому місці аркуш просто не міг, – тоді як решту тексту – цілком правильно вмістив серед подій монгольського нашестя 1239 р.! Жодного смислу в проведенні подібних маніпуляцій ми не бачимо. Навіть навпаки, фрагмент про використання «таранів» значно «ефектніше» читався б саме при описі облоги Чернігова монголами, а не руськими князями за чотири роки до того.

Ми вважаємо, що в даному випадку укладач протографу літописів «новгородсько-софійської групи» використав оповідь про нашестя Батия з Галицького літопису, але «доповнив» її двома епізодами, що в джерелі відносилися до облоги Чернігова у 1235 р. (О. В. Майоров таку можливість чомусь виключає⁴⁵). Перенесення першого епізоду явно пояснюється «художнім задумом» – підкреслити масштабність чернігівського «бою» з монголами, другий же епізод, про мир з руськими князями, «потрапив» до подій 1239 р. чисто механічно. Питання полягає лише в тому, чи був знайомим укладач протографу «новгородсько-софійської групи» з Галицьким літописом? І відповідь на це питання є однозначно позитивною: наприклад, комбінована повість про битву на р. Калці 1223 р. у Софійському І літописі, безперечно, містить такі деталі, які могли бути запозиченими *лише* з Галицького літопису⁴⁶. Нарешті, слід мати на увазі й той факт, що Галицько-Волинський літопис було *остаточно* укладено наприкінці XIII ст., може, на початку XIV-го (доведений до подій 1289 р.), тоді як протограф літописів «новгородсько-софійської групи» – за різними даними, аж у 1418 р. чи, скоріше, 1430 – 1440-х рр.⁴⁷.

Підсумовуючи все вищесказане, ми приходимо до переконання, що опис чернігівських подій 1235 та 1239 рр. у Галицькому літописі є цілком правильним, тоді як у значно пізніших зведеннях «новгородсько-софійської групи» два епізоди з 1235 р. було штучно перенесено до подій 1239 р.

* * *

З літописного повідомлення не зовсім зрозуміло, чи був Мстислав Глібович восени 1239 р. князем Чернігівським, чи лише прийшов на допомогу Чернігову з якогось удільного центру? Другий із цих варіантів підтримував П. Голубовський⁴⁸, в наш час до нього схиляються Л. Войтович⁴⁹, А. А. Горський⁵⁰, Д. Г. Хрустальов⁵¹. Однак Р. В. Зотов вважав, що «правлячим князем чернігівським він (Мстислав. – **С. К.**), за всією вірогідністю, був з 1234 р., коли Михайло Всеволодович пішов до Галича, а потім зайняв київський стіл (1237 р. – **С. К.**)»⁵². «Вираз Іпатіївського літопису «слышавъ же Мстиславъ Глѣбовичъ нападеніе на градъ иноплемєнных, *приде* на нѣ со всеми вои», ми пояснюємо не прибуттям Мстислава на допомогу Чернігову з іншого міста, а просто виходом Мстислава з Чернігова на битву з татарами під самим Черніговом. У Никонівському літопису читається: «и *изыде* (Мстислав) на нихъ со многими

воинства своїми»⁵³. Цю ж думку поділяють сучасні дослідники С. О. Павленко⁵⁴ та М. Ф. Котляр (з посиланням на франкомовну роботу М. фон Баумгартена 1927 р.)⁵⁵.

Справді, за традиційною практикою чернігівських Ольговичів, голова їхнього роду, займаючи більш значний князівський стіл (у XII ст. – Київ), відступав Чернігів наступному за старшинством родичу. Тому немає нічого дивного в тому, що Михайло Всеволодович, посівши у 1235 р. галицький стіл, залишив у Чернігові Мстислава Глібовича – тим більше, що останній, як ми бачили, незадовго перед тим відстояв столицю Ольговичів від потужної киево-галицької коаліції. Значно менше вірогідно, що Мстислав отримав Чернігів лише після того, як Михайло у 1237 р. заволодів Києвом, або вже після монгольського нашествия, під час перебування Михайла за кордоном наприкінці 1239 – 1241 рр.

Що ж стосується літописного повідомлення 1239 р., то з нього справді не обов'язково випливає, що на момент нашествия монголів Мстислав знаходився саме в Чернігові. Але це аж ніяк не означає, що він тоді не був князем Чернігівським: Мстислав міг очікувати зустрічі з ворогом десь у іншому місці або й перебувати у своєму попередньому, удільному центрі (аналогічно тому, як у 1280-х рр. Роман Старий, великий князь Чернігівський, проживав переважно у своєму удільному Брянську).

Після 1239 р. будь-які звістки джерел про Мстислава Глібовича зникають. Щоправда, в історіографії можна зустріти твердження, нібито після здобуття Чернігова монголами Мстислав втік до Угорщини⁵⁶. Але воно базується лише на наступному повідомленні Лаврентіївського літопису: «Того ж лѣта взяша татарове Черниговъ, князи ихъ выѣхаша въ Угры»⁵⁷. А це повідомлення, цілком очевидно, насправді має відноситися до Михайла Всеволодовича та його сина Ростислава (про їхню втечу саме до Угорщини повідомляє Галицький літопис). У 1241 р., коли Михайло повернувся-таки на спустошену Русь, Мстислав Глібович у Чернігові вже не княжив – Михайло вислав туди сина Ростислава⁵⁸. У пом'яниках князів Чернігівських Ростислав Михайлович не записаний, а отже, скоріш за все, самостійним князем Чернігівським він не вважався (та й уже в наступному році він знову втік до Угорщини, цього разу назавжди).

Таким чином, дата смерті Мстислава Глібовича залишається невідомою навіть приблизно. Єдиною «зачіпкою» в цьому плані могло б стати ототожнення князя Андрія Мстиславича, вбитого за наказом Батия у 1246 р.⁵⁹, з сином Мстислава Глібовича. Безперечно, про цю ж подію повідомляє папський посол П'єрано Карпіні, який згадував, що під час його перебування в Орді, тобто весною 1246 р., за наказом Бату було вбито Андрія, князя з Чернігова (Cherneglove) з Русі⁶⁰. Оскільки в самому Чернігові тоді князував Михайло Всеволодович, то титул князя Чернігівського у П'єрано Карпіні можна розуміти лише в загальному смислі – як вказівку про приналежність Андрія до роду князів Чернігівських.

Але сином якого саме Мстислава з князів Чернігівських був Андрій Мстиславич – Мстислава Святославича, Мстислава Глібовича чи, можливо, Мстислава Рильського? М. Д. Квашнін-Самарін звернув увагу на те, що у П'єрано Карпіні його молодший брат названий «рис», тобто хлопчиком (чи точніше отроком)⁶¹. А синові Мстислава Святославича, який загинув на Калці у 1223 р. вже у похилому віці, у 1246 р. могло бути щонайменше 22 роки (а скоріш за все – не менше 40-50, оскільки Мстислав одружився у 1183 р.). У підсумку Квашнін-Самарін визнає вбитого Батием Андрія Мстиславича Чернігівського сином Мстислава Глібовича. На доказ своєї тези дослідник наводить і ще один аргумент. Відомо, що у 1238 р. в Козельську, колишній волості Мстислава Святославича, князував *малолітній* Василь. Він міг отримати Козельськ «лише в якості отчини Мстиславичів, і лише в тому випадку, якщо цей Василь був єдиним, чи принаймні старшим нащадком (онуком?) Мстислава Святославича». Інакше кажучи, всі сини Мстислава Святославича померли до 1238 р., тобто вбитий у 1246 р. Андрій був сином іншого Мстислава Чернігівського – Глібовича⁶².

Р. В. Зотов ототожнював Андрія Мстиславича, вбитого Батием, не з сином Мстислава Святославича чи Мстислава Глібовича, а з князем Андрієм Рильським, який поминається у Любецькому синодику (та Введенсько-Печерському пом'янику) від-

разу після князя Василя Козельського († 1238)⁶³. Цього ж Андрія дослідник вважає сином князя Мстислава Рильського, вбитого татарами у 1241 р. (див. вище), онуком Святослава-Бориса Ольговича Рильського⁶⁴. Слабкі місця цієї гіпотези очевидні: по батькові князя Андрія Рильського у пом'яниках не вказане, а про вбивство його татарами там нічого не говориться. Хоча факти таких вбивств у пом'яниках відзначалися і не завжди: наприклад, у Введенсько-Печерському поминаються князі Дмитро, Андрій, Іоанн та Гавриїл Мстиславичі, судячи з місця їхнього запису – сини Мстислава Святославича (такими їх вважав і Зотов)⁶⁵; принаймні один з них загинув у битві на Калці разом із батьком (свідчення літописів), про факт насильницької смерті якого пом'яники, до речі, також нічого не говорять.

Л. Войтович князя Андрія Мстиславича, вбитого Батием, слідом за Квашніним-Самаріним вважає сином Мстислава Глібовича, у той же час погоджуючись із Зотовим з приводу походження князя Андрія Рильського⁶⁶.

Однак ми вважаємо цілком реальною і версію Зотова про тотожність Андрія Мстиславича «Чернігівського» з Андрієм Рильським. Той Андрій великим князем Чернігівським, повторюємо, в *будь-якому випадку* бути не міг, а отже, він володів лише одним із чернігівських уділів, яким і був Рильськ. Проти версії про походження Андрія Мстиславича від Мстислава Глібовича можна навести й ще один аргумент. А саме, у пом'яниках Мстислав записаний *без* своєї дружини, хоча всі великі князі Чернігівські до і після нього – з дружинами (за винятком князя-ченця Олега Романовича). Це дає вагомий підстави стверджувати, що Мстислав Глібович помер неодруженим, а отже, Андрій не міг бути його сином. А якщо це дійсно так, то не можна виключати й тієї можливості, що Мстислав навіть пережив Михайла Всеволодовича, і в такому разі після його загибелі міг зайняти, вже вдруге, чернігівський великокняжий стіл. Хоча в підсумку, звичайно, слід визнати, що все це одні лише гіпотези, якими так багата генеалогія чернігівських Ольговичів.

На завершення вкажемо ще, що з найближчих родичів великого князя Мстислава-Федора Глібовича у пом'яниках записаний князь Антоній Глібович⁶⁷. Усі дослідники згодні в тому, що це був рідний брат Мстислава, один з удільних князів Чернігівських. Ні його мирського, «князівського» імені, ні якихось інших даних про Антонія Глібовича ми не маємо.

1. Поменник Введенської церкви в Ближніх печерах Києво-Печерської лаври // Лаврський альманах. – К., 2007. – Спецвипуск 7. – С. 17; Синодик Любецького Антонієвського монастиря. – Чернігов, 1902 (факсимільне видання). – Арк. 17.

2. ПСРЛ. – М., 2001 [СПб., 1908]. – Т. II. – Стб. 625 (6690 р.). Стиль літочислення тут на одиницю нижчий за березневий, що видно з порівняння з Лаврентіївським літописом; отже, насправді шлюб відбувся у 6991 (1183) березневному р. (Бережков Н. Г. Хронологія русского летописания. – М., 1963. – С. 201).

3. ПСРЛ. – Т. II. – Стб. 680; Бережков Н. Г. Хронологія... – С. 207.

4. ПСРЛ. – М., 2004. – Т. XXV. – С. 110.

5. ПСРЛ. – М., 2001 [Л., 1926-1928]. Т. I. – Стб. 470.

6. Марков М. Е. О достопамятностях Чернигова // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских. – М., 1847. – Год третий. – № 1. – Отд. IV. – С. 15, 25. Перша публікація цієї роботи: Периодическое сочинение об успехах народного просвещения. – СПб., 1816. – № 41.

7. Ратшин А. Полное собрание исторических сведений о всех бывших в древности и ныне существующих монастырях и примечательных церквах России. – М., 1852. – С. 541.

8. Иловайский Д. И. История России: Становление Руси. Периоды Киевский и Владимирский. – М., 1996. – С. 526.

9. Россия. Полное географическое описание нашего отечества / Под ред. В. П. Семенова. – СПб., 1908. – Т. VII: Малороссия. – С. 353; Географическо-

- статистический словарь Российской империи / Под ред. В. П. Семенова. – СПб., 1885. – Т. V. – Вып. 4. – С. 662.
10. Майоров А. В. Повесть о нашествии Батя в Ипатьевской летописи. Ч. I // *Rossica antiqua*. – 2012 – № 1. – С. 74-76.
11. Зотов Р. В. О Черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время. – СПб., 1892. – С. 94.
12. ПСРЛ. – Т. XXV. – С. 122. Ми вважаємо, що Олег Святославич був князем, окремим від Олега Курського (Ігоревича), який згадується у 1223 і 1226 рр. (тоді як Р. В. Зотов та деякі інші дослідники їх ототожують). Див. про це: Келембет С. Олег-Павло Ігоревич, князь Курський та великий князь Чернігівський // *Сіверянський літопис*. – 2017. – № 4. – С. 7-10.
13. ПСРЛ. – Т. XXV. – С. 154-155, і т. д..
14. Войтович Л. Княжа доба: портрети еліти. – Біла церква, 2006. – С. 409.
15. Галицько-Волинський літопис. К., 2002. – С. 97.
16. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.;Л., 1950. – С. 73-74.
17. Грушевський М. Історія України-Руси. – Львів, 1905 [К., 1992]. – Т. II. – С. 247.
18. Галицько-Волинський літопис. – С. 217.
19. Горский А. А. Русские земли в XIII – XIV веках: пути политического развития. – СПб., 2016. – С. 115-116, прим. 33.
20. Хрусталева Д. Г. Русь: от нашествия до «ига». 30 – 40 гг. XIII в. – СПб., 2008. – С. 39-40.
21. Павленко С. Князь Михайло Чернігівський та його виклик Орді. – Чернігів, 1996. – С. 24-25.
22. Поменник Введенської церкви... – С. 17. У пізнішому Любецькому синодику слово «Черниговского» відсутнє (Синодик Любецкого Антониевского монастыря. – Арк. 17 зв.).
23. Ця повна дата – 18 жовтня у вівторок, – збереглася у псковському літописанні (Псковские летописи. – М., 1955. – Вып. 2. – С. 79). Вказані число та день неділі дійсно співпадали саме у 1239 р., до якого відносять здобуття Чернігова більшість інших літописів.
24. Галицько-Волинський літопис. – С. 100.
25. ПСРЛ. – М., 2000. – Т. VI. – Вып. 1. – С. 300-301 (Софійський I літопис старшого ізводу); М., 2000. – Т. IV. – Ч. 1. – С. 222-223, 225 (Новгородський IV літопис, зі вставкою про Невське побоїще). У Московському зведенні кінця XV ст., а також деяких інших літописах, другий з виділених фрагментів пропущено; крім того, тут додано, що Мстислав Глібович був онуком Святослава *Ольговича* (ПСРЛ. – Т. XXV. – С. 130) – явна помилка пізнішого редактора, аналогічна такій же самій щодо походження Михайла Всеволодовича (див. вище).
26. Черепанов С. К. К вопросу о южном источнике Софийской I и Новгородской IV летописей // Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы (Пушкинский дом) АН СССР – Л., 1976. – Т. 30. – С. 281.
27. Феннел Дж. Кризис средневековой Руси. 1200 – 1304. – М., 1989. – С. 135, прим. 101.
28. Черепанов С. К. К вопросу о южном источнике... – С. 281, прим. 11.
29. Dimnik M. The Siege of Chernigov in 1235 // *Mediaeval Studies*. – Toronto, 1979. – Vol. 41. – P. 397.
30. Майоров А. В. Повесть о нашествии Батя в Ипатьевской летописи. Ч. I. – С. 55-60.
31. Галицько-Волинський літопис. – С. 105, 124.
32. Горский А. А. Русские земли XIII – XIV вв.: Пути политического развития. – М., 1996. – С. 86, прим. 33.
33. Майоров А. В. Повесть о нашествии Батя в Ипатьевской летописи. Ч. I. – С. 62-64.

34. Dimnik M. The Siege of Chernigov... – P. 395-396.
35. Dimnik M. The Siege of Chernigov... – P. 401.
36. Майоров А. В. Повесть о нашествии Батые в Ипатьевской летописи. Ч. I. – С. 64-65.
37. Там само. – С. 65, 86-93. Майоров припускає, що переговори з руськими князями монголи зав'язали за посередництвом чернігівського єпископа Порфірія, якого захопили в полон у Чернігові, але згодом відпустили у Глухові (с. 70-73, 76).
38. Димник М. Борьба за Галич между Даниилом Романовичем и Михаилом Всеволодовичем (1235 – 1245 гг.) // *Rossica antiqua*. – 2013. – № 1. – С. 76, 78-82.
39. Dimnik M. The Siege of Chernigov... – P. 399.
40. Ibid.
41. Майоров А. В. Повесть о нашествии Батые в Ипатьевской летописи. Ч. I. – С. 65-67.
42. Галицько-Волинський літопис. – С. 97.
43. Майоров А. В. Повесть о нашествии Батые в Ипатьевской летописи. Ч. I. – С. 67-69.
44. Майоров А. В. Повесть о нашествии Батые в Ипатьевской летописи. Ч. II // *Rossica antiqua*. – 2012 – № 2. – С. 77-78. Далі Майоров наводить аналогічний приклад з Галицького літопису, коли, на його думку, первісно цілісне оповідання начебто було потім «розірване» на фрагменти, вміщені в різних місцях – похід Данила Галицького на Дорогичин. Ми вимушені коротко проаналізувати і цей аргумент дослідника, хоча прямого відношення до нашої теми він і не має.
- У Галицькому літописі повідомляється про два походи Данила на Дорогичин – у 6743 р. (за хибною хронологією Іпатіївського списку) проти рицарів-тамплієрів (Ордену Ієрусалимського Храму), причому тут не вказано навіть назву міста, та у 6748 р., проти не названих конкретно ворогів. Перший похід, який відбувся у березні, в історіографії традиційно відносився до 1238 чи скоріше 1237 р. (Хрусталева Д. Г. Русь: от нашествия до «ига». 30 – 40 гг. XIII в. – СПб., 2008. – С. 289-290): 3 березня 1237 р. князь Конрад Мазовецький надав Дорогичин братам «Ордена рицарів Христових, колись дому Добжинського (*ordinis militum Christi domus quondam Dobrinensis*)». Самого Добжинського ордену тоді вже не існувало, оскільки ще у 1235 р. папа Григорій IX включив його до складу Тевтонського ордену. Сам же Майоров погоджується, що «після вступу до сили рішення про інкорпорацію, частина рицарів ліквідованого Добжинського ордену (...) повернулась на батьківщину до Мекленбурга; друга ж частина на чолі з магістром Бруно перейшла до Дорогичина, і, не бажаючи об'єднуватися з тевтонцями, вступила до Ордену тамплієрів». 1 жовтня 1239 р. князь Болеслав, син Конрада, надав три села на Західному Бузі та Нареві «братам-рицарям дому Храму Святої землі Ієрусалима (*terre sancte Ierosolimitane fratribus que domus militie Templi*)». А. Юсупович вважав, що тамплієри були запрошені до Мазовії відразу після інкорпорації Добжинського ордену до Тевтонського, і грамота Конрада від 3 березня 1237 р. мала на увазі надання Дорогичина тамплієрам, а згаданий в документі (а також Галицькому літописі) магістр Бруно ставав головою їх нової командорії (Майоров А. В. Повесть о нашествии Батые в Ипатьевской летописи. Ч. II. – С. 79-84).
- Однак О. В. Майоров із цим не погоджується, пишучи: «Важко припустити, щоб у документах, що вийшли з однієї канцелярії з інтервалом у півтора роки, одна й та сама рицарська корпорація могла виступати під цілком різними назвами. Ще важче припустити, що у 1237 р. мазовецькі князі могли сприймати «рицарів дому Храму», тобто тамплієрів, у якості членів ліквідованого папою Добжинського ордену. Отже, надання Дорогичина тамплієрам мало відбутися пізніше.
- Таке надання, з усього видно, також було здійснене Конрадом Мазовецьким. І хоча акт передачі Дорогичина тамплієрам не зберігся, факт надання підтверджується булою папи Іннокентія IV, що збереглася у виді регести: «У 1250 році

Іннокентій IV підтверджує даріння тампліерам замків на річці Бух, котрі Конрад, князь Ленчицький, [надав] тампліерам за спокутування гріхів».

Дослідники одностайні в тому, що папа санкціонував передачу тампліерам разом із іншими поселеннями на Бузі також і Дорогичинського замку, котру ленчицький та мазовецький князь Конрад здійснив кількома роками раніше, перед своєю смертю у 1247 р. (насправді так не вважав, принаймі, А. Юсупович – див. вище. – **С. К.**).

Таким чином, Данило Галицький не міг відбити Дорогичин у тамплієрів ні у 1237, ні у 1238 рр. Ледве чи це могло відбутися у 1239 чи 1240 рр., оскільки наприкінці 1240 – початку 1241 р. Данило, рятуючись втечею від татар та не знайшовши притулку в Угорщині, знайшов укриття в мазовецького князя Болеслава Конрадовича. «За думкою Юсуповича, вибити тамплієрів з Дорогичина та захопити в полон магістра й частину рицарів Данило зміг у 1243 р. Запропоновані дослідником аргументи, на наш погляд, заслуговують уваги. Не можна, однак, виключати, що відвоювання Дорогичина могло відбутися й кількома роками пізніше» (там само, с. 84-88).

«Отже, первісно єдине оповідання про відвоювання Данилом Дорогичина у тамплієрів виявилось потім розділеним на дві частини, подібно до оповідання про здобуття Чернігова татарами. Обидва тексти приблизно рівні між собою за об'ємом, і, якщо правильне припущення, що оригінал ГВл представляв собою рукопис малого формату (in octavo), або текст у ньому супроводжувався мініатюрами, то первісний текст оповідання про Дорогичин (як і оповідання про Чернігів) міг вміститися на одному аркуші» (там само, с. 89-90).

Насправді ми не маємо жодних причин, аби заперечувати реальність першого походу Данила на Дорогичин саме у 1237 р., а другого – на початку 1240-х рр. Надання Конрада Мазовецького 1237 р. адресоване рицарям *колишнього* Добжинського ордену, напевне, тому, що вони тоді ще зберігали певну автономію в складі Ордену тамплієрів. Протягом же наступних 2,5 років добжинці, вірогідно, остаточно злилися з тамплієрами, що й відбулося у наданні князя Болеслава від 1 жовтня 1239 р. У будь-якому разі, надання Дорогичина 1237 р. *загалом* могло стосуватися лише Ордену тамплієрів (А. Юсупович), адже колишні добжинці навряд чи могли діяти самостійно, поза межами якогось *офіційного* рицарського ордену. А отже, у 1237 р. Данило Галицький цілком міг воювати з рицарями, які носили на плащах червоний тамплієрський хрест.

Галицький літопис повідомляє, що вперше Данило здобув місто (Дорогичин) у *березні*, тоді як надання добжинцям-тамплієрам датоване 3 березня 1237 р. Подібний збіг говорить сам за себе. Дивує лише оперативність Данила, який напав на рицарів практично відразу після їх утвердження в Дорогичині. Але літопис цілком задовільно пояснює і це: виявляється, що взагалі-то Романовичі виступили в похід проти ятвягів, але зупинилися під Берестям через те, що «рекамь наводнившимся», і тоді Данило вирішив повернути війська на Дорогичин. Цілком логічно буде припустити, що таке рішення князь прийняв *відразу* після того, як довідався про зайняття Дорогичина хрестоносцями – сталося так, що він перебував поблизу зі вже готовими військами. До речі, така хронологічна послідовність також є аргументом на користь реальності Дорогичинського походу 1237 р. Можна ще зазначити, що після його завершення Романовичі «возвратися [в] Володимерь» – до міста, яке було столицею Данила саме у 1237 р., тоді як у 1240-х рр. там сидів Василько. Майоров же вважав, що похід 1240-х рр. здійснив один Данило (с. 87); таким чином, виходить, що він повернувся не до свого стольного Галича чи Холма, а до братового Володимира (хоча, враховуючи відому солідарність братів, це б і не було чимось невірогідним).

Нарешті, у повідомленні Галицького літопису під 6748 р. (за Іпатським списком) про другий похід Данила є пряма вказівка на те, що колись *раніше* він здобув Дорогичин силою: «Се градъ мои, преже бо прияхъ и копьемъ». Майоров

відносить ці слова Данила до подій 1217/18 р. (с. 89), але серед міст, які повернули тоді Романовичі, Дорогичин не вказаний. Більшість цих міст лежали на південь від Берестя, причому літопис прямо говорить, що їх держав Лешко (Білий, князь Краківський), а не його молодший брат, князь Конрад Мазовецький, якому належав Дорогичин у 1237 р. Біографія Данила описана в Галицькому літописі досить детально, і немає підстав сумніватися, що у 1240-х рр., нагадуючи про відвоювання Дорогичина, він мав на увазі саме похід 1237 р. І взагалі, реконструкція Майоровим «первісно єдиного тексту» про Дорогичинський похід, потім нібито розділеного на чотири уривки, вміщені по два під 6748 та 6743 рр. (с. 91-92), виглядає зовсім непереконаливою.

45. Майоров А. В. Повесть о нашествии Батыя в Ипатьевской летописи. Ч. II. – С. 75.

46. ПСРЛ. – Т. V. – Вып. 1. – Стб. 278-281; Галицько-Волинський літопис. – С. 85-87. Найхарактерніші деталі: «Василка же не бѣ в Володимирѣ, млад» (у Галицькому літописі правильно: «Василка же не бѣ, бѣ бо в Володимери младъ»); імена галицьких воєвод, Юрія Домамирича та Держикрая Володислави-ча; найдетальніші подробиці про участь у битві Данила Галицького та його бояр; про Мстислава Німого (князя Луцького) та його особисті відносини до Данила.

47. Майоров А. В. Повесть о нашествии Батыя в Ипатьевской летописи. Ч. I. – С. 35-37.

48. Голубовский П. История Северной земли до половины XIV столетия. – К., 1881. – С. 193.

49. Войтович Л. Княжа доба: портрети еліти. – Біла церква, 2006. – С. 409.

50. Горский А. А. Русские земли в XIII – XIV веках: пути политического развития. – СПб., 2016. – С. 116.

51. Хрусталева Д. Г. Русь: от нашествия до «ига». 30 – 40 гг. XIII в. – СПб., 2008. – С. 162.

52. Зотов Р. В. О Черниговских князьях по Любецкому синодику... – С. 76.

53. Там само. – С. 194.

54. Павленко С. Князь Михайло Чернігівський... – С. 25, 29.

55. Галицько-Волинський літопис. – К., 2002. – С. 217, 236.

56. Голубовский П. История Северной земли до половины XIV столетия. – С. 193; Зотов Р. В. О Черниговских князьях... – С. 76, 154.

57. ПСРЛ. – Т. I. – Стб. 469.

58. Галицько-Волинський літопис. – С. 103; Грушевський М. С. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи. – С. 30-31.

59. Цитата М. М. Карамзіна з якогось Синодального літопису № 52, під 6753 (1245 г.) (Карамзин Н. М. История государства Российского. – СПб., 1842. – Кн. I. – Т. IV. – Стб. 22, прим. 62); ПСРЛ. – Т. XV. – Вып. 1. – Стб. 31 (під 6754 р.).

60. Плано-Карпини Д. дель. История монголов. Рубрук Г. де. Путешествие в Восточные страны. – М., 1957. – С. 29-30.

61. Там само. – С. 30.

62. Квашнин-Самарин Н. По поводу Любецкого синодика // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. 1873. – М., 1874. – Кн. IV. – Отд. V. – С. 214-215.

63. Поменник Введенської церкви... – С. 18; Синодик Любецкого Антониевского монастыря. – Арк. 18 зв.

64. Зотов Р. В. О Черниговских князьях... – С. 93-94.

65. Зотов Р. В. О Черниговских князьях... – С. 69-70.

66. Войтович Л. Княжа доба: портрети еліти. – Біла церква, 2006. – С. 410, 412, 413.

67. Поменник Введенської церкви... – С. 17; Синодик Любецкого Антониевского монастыря. – Арк. 18.

В статье исследуются тексты с упоминанием Мстислава Глебовича, которые содержатся в Галицкой летописи и летописях так называемой «Новгородско-Софийской группы». Главное содержание работы – критика гипотезы М. Дымника и А. В. Майорова о первичности и достоверности текста новгородско-софийских летописей под 6747 (1239) г.; по мнению упомянутых исследователей, несколько фрагментов из этого текста, в т. ч. с упоминанием Мстислава, в Галицкой летописи были искусственно вставлены в описание черниговских событий 1235 г. Автор же доказывает обратный порядок заимствования – перенесение некоторых эпизодов из Галицкой летописи, относящихся к 1235 г., в описание монгольского нашествия на Чернигов 1239 г. Также делается вывод, что Мстислав Глебович княжил в Чернигове с 1235 по 1239 (1241?) годы и, возможно, вторично с 1246 г.

Ключевые слова: Мстислав Глебович, Михаил Всеволодович, Чернигов, монгольское нашествие, Галицкая летопись, летописи «Новгородско-Софийской группы», помянники (синодики) князей Черниговских.

Stanislaw Kelembet. Mstislav III-Feodor Glebovich, Grand Prince of Chernigov.

The article examines the texts mentioning Mstislav Glebovich. These texts are contained in Galician annals and chronicles of the so-called «Sofia Novgorod-group.» The main content of the work -the criticism of hypothesis of M. Dymnik and A. V. Mayorov about the primacy and authenticity of the text of Novgorod Sofia Chronicle under 6747 (1239). According to the mentioned researchers, a few fragments of this text, with the mention of Mstislav, in Galician chronicles were artificially inserted into the description of Chernigov event in 1235. The author proves the reverse order of borrowing – the transfer of some of the episodes of the Galician Chronicle, relating to 1235, in the description of the Mongolian invasion of Chernigov 1239. Also it is concluded that Mstislav Glebovich reigned in Chernigov from 1235 to 1239 (1241?) and maybe again from 1246.

Keywords: Mstislav Glebovich, Mikhail Vsevolodovich, Chernigov, the Mongolian invasion, Galician chronicle, chronicles of «Sofia-Novgorod group», Chernigov princes' synodic.

